

NUTQNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Sharifov Jaxongir Galiyevich*

* o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti (O'zbekiston)

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishning afzalliklari va usullari haqida batafsil bayon qilinadi mazmuni shundan iboratki, insonning tug'ilganidan boshlab to umrining oxirigacha nutqining rivojlanishi va shakllanishi, o'quvchilarga nutqning rivojlanish bosqichlari, nutqni rivojlantiruvchi sharoitlar va vositalar, bolaning yakka tarzda nutq ontogenezing rivojlanishi kabi tushunchalarni kengroq yoritish.

Kalit so'zlar: og'zaki nutq, yozma nutq, o'quvchilar psixologiyasi, maktab, ta'lim dasturi, interaktiv o'yinlar va h.k.

Ona tili inson shaxsini shakllantirishda noyob rol o'ynaydi. Til va nutq an'anaviy ravishda psixologiya, falsafa va pedagogikada tugun sifatida ko'rib chiqilgan aqliy rivojlanishning turli yo'nalishlari birlashadi: fikrlash, tasavvur, xotira, hissiyotlar. Inson bilan aloqa qilishning eng muhim vositasi, voqelikni bilish, til insonni ma'naviy madaniyat qadriyatlarini bilan tanishtirishning asosiy kanali bo'lib xizmat qiladi, shuningdek ta'lim va tarbiya uchun zarur. Og'zaki monologik nutqni rivojlantirish maktab yoshdagi bolalarni muvaffaqiyatli o'qish uchun asos yaratadi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar og'zaki tilni faol o'zlashtirish davri nutqning barcha tomonlarini shakllantirish va rivojlantirish bu: fonetik, leksik, grammatik.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari ona tilini to'liq o'zlashtirish zarur, bolalarni aqliy, estetik va axloqiy tarbiyalash muammolarini hal qilish rivojlanishning eng sezgir davri hisoblanadi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning nutqini rivojlantirish, takomillashtirish uchun psixologik pedagogik muammolar ona tilini o'qitishning mazmuni va usullari quyidagilardan iborat.¹

Birinchi, tarkibiy (shakllanish til tizimining turli darajalari: fonetik, leksik, grammatik);

ikkinchi, funksional (kommunikativ funktsiyasida tilni bilish ko'nikmalarini shakllantirish: izchil nutqni, nutq aloqasini rivojlantirish);

uchinchi, kognitiv, kognitiv (til va nutq hodisalarini elementar anglash qobiliyatini shakllantirish). Uchalasi ham yo'nalishlar bir-biri bilan bog'liq, chunki til hodisalari to'g'risida xabardorlikni rivojlantirish masalalari nutqni rivojlantirishning turli jihatlarini o'rganadigan barcha tadqiqotlar muammolariga kiritilgan.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning nutqni rivojlantirishning turli muammolari bo'yicha tadqiqotlar tasdiqlandi nutqni shakllantirish qonuniyatlarini va xususiyatlarini o'rganish zarurati va nutqni rivojlantirish, tilni o'qitish bo'yicha ish mazmunining asosiy tamoyillarini belgilab berdi.

1. Til tizimining turli xil tarkibiy darajalari (fonetika, lug'at, grammatika);

2. Til va nutq hodisalarini elementar anglash (semantik va tovush bilan tanishish so'z tomoni, jumla tuzilishi va izchil matn bilan);

3. Nutqning grammatik tuzilishi sohasidagi lingvistik umumlashmalar (morfologiya, so'z shakllanishi, sintaksis);

4. Nutq faoliyati, ona tiliga qiziqish va e'tiborni tarbiyalash, bu quyidagilarga yordam beradi o'z-o'zini nazorat qilish darajasini oshirish. Nutqni o'zlashtirishning psixologik va pedagogik xususiyatlarini hisobga olgan holda tizim nutqni rivojlantirish bo'yicha maxsus darslarda ketma-ket o'qitish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

¹ To'rt yillik boshlang'ich sinflar dasturi. T., «O'qituvchi», 1999- yil.

-boshlang'ich sinflarda o'quvchilari uchun mavjud bo'lgan nutq mazmunini tanlash va uning uslubiy xavfsizlik;

-nutqni rivojlantirishda ustuvor yo'nalishlarni ajratish (lug'atda bu semantik ish so'zning tomoni, grammatikada-lingvistik umumlashmalarning shakllanishi, monologik nutq-har xil turdagi izchil bayonotning tuzilishi haqidagi g'oyalarni ishlab chiqish);

-nutq ishining turli bo'limlari o'rtasidagi munosabatlar tuzilishini aniqlashtirish va uni o'zgartirish har bir yosh bosqichidagi tuzilmalar;

-boshlang'ich sinflarda o'quvchilari o'rtasidagi nutq ishining mazmuni va usullarining uzluksizligi;

-turli xil ta'lim sharoitida tilni o'zlashtirishning individual xususiyatlarini aniqlash;

-ijodkorlikni rivojlantirishda nutq va badiiy faoliyatning o'zaro bog'liqligi;

Nutqni rivojlantirish nafaqat lingvistik sohada (o'zlashtirish sifatida) ko'rib chiqilishi kerak bola fonetik, leksik, grammatik ko'nikmalarga ega), shuningdek bolalarning bir-biri bilan va kattalar bilan aloqasini shakllantirish, bu nafaqat nutq madaniyatini, balki shakllantirish uchun ham muhimdir.²

Har qanday nutq so'zida bir qator ko'nikmalar namoyon bo'ladi: muloqot sharoitida tezkor yo'nalish, nutqingizni rejalashtirish va tanlash qobiliyati mundarija, uni uzatish uchun til vositalarini toping va fikr-mulohazalarni taqdim eta oling, aks holda, aloqa samarasiz bo'ladi va kutilgan natijalarni bermaydi. Bunda shuni ta'kidlash kerakki, nutq qobiliyatining eng muhim vositasi engillikdir til birliklarini yangi, hali topilmagan kombinatsiyalarga o'tkazish. Bu erda bolaga nutqni qo'llash imkoniyatini beradigan til hissi deb ataladigan kuch notanish til materialidagi ko'nikmalar, to'g'ri grammatik shakllarni farqlash noto'g'ri. Agar bola darhol til materialiga yo'naltirilgan bo'lsa va quyidagilarni o'z ichiga olsa unga allaqachon ma'lum bo'lgan til hodisalarining ba'zi bir sinfiga yangi so'z (masalan, ta'rif jins yoki raqamlar), keyin biz uning rivojlangan til hissi haqida gapirishimiz mumkin.

O'quvchilarda til birliklarini birlashtirishi kerak bo'lganda ham rivojlanadi. Biz bu har qanday ma'noda ijodiy kombinatsiya ekanligini ta'kidlaymiz.

Birinchi, nutq aloqasi holatlari doimo o'zgarib turadi.

Ikkinchi, vaziyatning o'zgarishi va bayonotning yangi kombinatsiyalari bolada yangi fikrlar paydo bo'ladi, shuning uchun ularning yangi ifodasi paydo bo'ladi tili. Aynan o'sha paytda bola har qanday nutqda yangi nutq echimini topadi muayyan vaziyat, til qobiliyatining rivojlanishi mavjud.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarini nutqning rivojlanishi bolalarning estetik tarbiyasining ajralmas qismlaridan biri sifatida badiiy nutq faoliyatini shakllantirish muammolarini hal qilish bilan chambarchas bog'liq. Shunday qilib, folklor va adabiy asarlarni qayta hikoya qilishni o'rganish tabiiy ravishda quyidagilarni o'z ichiga oladi bolalarni badiiy matnning tasviriy va ekspressiv vositalari bilan tanishtirish (taqqoslashlar, epitetlar, sinonimlar, antonimlar, metaforalar va boshqalar). Shu bilan birga ushbu vositalarga egalik qilish adabiyotning badiiy idrokini chuqurlashtiradi.³

Ijodiy hikoyalarni shakllantirishda bolaning ongli munosabati juda muhimdir. Til o'zining estetik funksiyasida namoyon bo'ladi, bu bola tomonidan o'ylab topilgan badiiy obrazni o'zida mujassam etish uchun lingvistik vizual ekspressiv vositalarni tanlashda namoyon bo'ladi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarida ona tilini o'rgatish muammolarni hal qilish uchun imkoniyatlar yaratadi axloqiy tarbiya. Bu erda, birinchi navbatda, tarbiya muhim ta'sir ko'rsatadi ona tiliga bo'lgan muhabbat va qiziqish uning boyligi va go'zalligidir, tarbiyaviy ta'sir shuningdek, og'zaki asarlardan boshlab adabiy asarlarning mazmunini taqdim etadi. Bundan

² Qosimova K. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodiikasi. T., O'qituvchi, 1985- yil

³ Umarova M, Xudoyberganov M. Bayonlar to'plami.T."O'qituvchi",1992-yil.

tashqari, quyidagi usullar birgalikda, guruhlarda ("jamoalar") hikoya qilish ham muzokara qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi o'zaro, agar kerak bo'lsa, do'stingizga yordam bering, unga taslim bo'ling va hokazo.⁴

Bolalarni adabiyot bilan tanishtirish, badiiy asarlarni qayta hikoya qilish, o'qitish kollektiv hikoyani tuzish nafaqat axloqiy, balki shakllanishiga yordam beradi bilim va axloqiy tuyg'ular, shuningdek bolalarning axloqiy xatti-harakatlari, ona tilini o'rgatish, nutqni rivojlantirish boy imkoniyatlarni taqdim etadi, bolalarni axloqiy va estetik tarbiyalashning boshqa muammolarini hal qilish bu tegishli nafaqat monologik nutqni rivojlantirish (takrorlash, hikoya qilish), balki ona tilini o'qitishning o'ziga xos jihatlari-nutqning ovozli madaniyatini tarbiyalash, lug'at ishi, nutqning grammatik tuzilishini shakllantirish. Shunday qilib, semantik ustida ishlash so'z tomoni, bolalar lug'atini semantik boyitish, ularning rivojlanayotgan lug'ati mumkin va bolalarning nutqiga inson, uning fazilatlarini bildiruvchi so'zlar guruhlarini kiritishni o'z ichiga olishi kerak .

Nutqning tovush tomonini o'rganadigan fonetika tovush hodisalarini element sifatida ko'rib chiqadi, so'zlar va jummalarni materialga aylantirishga xizmat qiladigan til tizimlari ovoz shaklidir. Til murakkab ovoz tizimiga ega. Ovoz birliklari quyidagilar bilan tavsiflanadi, ovozni shakllantirish nuqtai nazaridan (tilning artikulyatsion xususiyatlari), tovush (akustik xususiyatlari) va idroklari (idrok fazilatlarini). Bu omillarning barchasi bir-biri bilan bog'liq.

Bolalarning artikulyatsiya bo'yicha fonetik kuzatuvlari nafaqat asos yaratadi nutqni eshitishning shakllanishi, shuningdek, unda og'zaki nutq madaniyatini rivojlantirish, jonli talaffuz qilish tilning grammatikasini o'rganish o'rgatadi. Bolalar o'z tillarini kuzatish uchun so'zning ma'nosini tushunib, uni bir biri bilan bog'laydilar bu erda talaffuzni kuzatiladi, so'zlar, unli va undosh tovushlarni almashtirildi. Bolalarni dialogik nutqqa o'rgatish muammolari. Dialogik nutq ikki va undan ortiq kishilar o'rtasida amalga oshiriladi. Nutqning bu ko'rinishi o'ziga xos xususiyatlarga ega, bu nutq keng jummalarni talab etmaydi. Shuning uchun dialogik nutq tarkibida to'liqsiz gaplar juda ko'p bo'ladi. Bunday nutq tarkibida so'roq va undov gaplar ham uchraydi. Dialogik nutqning mazmuni va vazifalari Dialog – suhbat bolaning kattalar va o'z tengdoshlari bilan muloqotining asosiy shakli hisoblanadi Dialogik nutqni (yoki og'zaki nutqni) o'rgatish odatda suhbat shaklida, ya'ni kattalar bilan bola o'rtasida hamda bolalarning o'zlari o'rtasida fikr almashish shaklida ro'y beradi.⁵

Dialogik ravon nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlar suhbat metodi (suhbat) va imitatsiya metodi asosida o'tkaziladi. Ushbu metodlar ko'pincha quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi: so'zlashish usullari va teatrlashtirish usullari.

Suhbat jarayonida o'qituvchi savollar, topishmoqlar, badiiy so'z kabi turli usullardan foydalanadi. Bu usullarning barchasi suhbat paytida bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yo'naltirish, nutqiy muloqotni ta'minlash, bolalar fikrlarini, ularning diqqat-e'tiborlarini, xotiralarini, emotsiyalarini faollashtirishga yordam beradi. Bolaning kattalar bilan dialogining dastlabki belgilari «jonlanish kompleksi», ya'ni bolaning kattalarga nisbatan emotsional-ijobiy munosabati ko'rinishida paydo bo'ladi.⁶

Dialogning birinchi shakli – emotsional-erkin shakldir. Bu boshqa odamga bo'lgan qiziqish, unga nisbatan emotsional munosabat bilan tavsiflanadi. Dialogning bunday shakli bola hayotining birinchi yarim yilligiga xos holatdir. Dialogning yanada rivojlangan ikkinchi shakli – ya'ni emotsional vositali shakli bola hayotining ikkinchi yarim yilligida ro'y beradi. Bu dialog predmetlar orqali vositali dialogga aylantiriladi. Ushbu yoshda bolaning qiziqishlari atrofda olamga yo'naltirilgan. Unda yangi taassurotlarga e'tiyaj yorqin paydo bo'ladi.

⁴ Mirzaev I. Dars tahlili. T., «O'qituvchi», 1985- yil.

⁵ Ma'qulova B. va boshqalar. Boshlang'ich sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari. T., «O'qituvchi», 1996- yil.

⁶ Oripov K., Obidova M. Ifodali o'qish. T., «O'qituvchi», 1982- yil.

АДАБИЁТЛАР

1. Ma'qulova B. va boshqalar. Boshlang'ich sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari. T., «O'qituvchi», 1996- yil.
2. Mirzaev I. Dars tahlili. T., «O'qituvchi», 1985- yil.
3. Oripov K., Obidova M. Ifodali o'qish. T., «O'qituvchi», 1982- yil.
4. To'rt yillik boshlang'ich sinflar dasturi. T., «O'qituvchi», 1999- yil.
5. Umarova M, Xudoyberganov M. Bayonlar to'plami.T."O'qituvchi",1992-yil.
6. Qosimova K. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodiicasi. T., O'qituvchi, 1985- yil.

Reviewer:

*K. Tadzhiev
Candidate of Philology
Associate Professor
Gulistan State University*

AUTHOR(S):

Author – Sharifov Jaxongir Galiyevich, jaxongir1982@gmail.com

Corresponding author – Sharifov Jaxongir Galiyevich, jaxongir1982@gmail.com